

UOT: 821.512.162+821.512.161

Nüşabə Arashı,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

e-mail: direclit@yahoo.com

ORTA ƏSRLƏR TÜRK ŞEİRİNDƏ NİZAMİDƏN İQTİBASLAR

Açar sözlər: "Xəmsə", daxili tərcümə, məsnəvi, təzmin, iqtibas.

Ключевые слова: "Хамса", внутренний перевод, маснави, тазмин, цитата.

Key words: "Hamsa", internal translation, masnavi, tazmin, quotation.

Nizami Gəncəvinin dünyəvi şöhrət qazanan ölməz irsi türk xalqları ədəbiyyatlarına da çoxcəhətli təsir göstərərək orta əsrlər türk məsnəvi şeirinin fikri və poetik baxımdan zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Hələ XIV əsrdən başlayaraq şairin "Xosrov və Şirin" poeması Xarəzmli Qütb, Fəxrəddin Yəqub Məhəmməd Fəxri tərəfindən türk dillərinə tərcümə olunmuş, XV əsrdə Nizaminin Şeyxi, Eşqi kimi istedadlı mütərcimləri ərsəyə gəlmişdir. Orta əsr türk şairləri xüsusilə Türk dilində "Xəmsə" qələmə alan müəlliflərin çoxu, eləcə də "Xəmsə"dən kənar mövzulara müraciət etmiş Əhmədi, Gülşəhri, Tutmaçı və başqa sənətkarlar müəyyən mənada Nizaminin mütərcimləri kimi də çıxış etmiş, əsərlərində bilavasitə Nizamidən tərcümə yolu ilə yazılan bütöv fəsil və ayrı-ayrı parçalara, beytlərə geniş yer vermişlər.

Orta əsrlər Şərq tərcümə ədəbiyyatından bəhs edən araşdırmalarda Nizami əsərlərinin bütöv tərcümələri nisbətən ətraflı tədqiq olunduğu halda bizim şərti olaraq daxili tərcümə adlandırdığımız belə qismən tərcümələrə az toxunulmuşdur. Halbuki görkəmli sənətkarların əsərlərindən, o sıradan Nizami poemalarından edilmiş tərcümə parçalara yer vermək orta əsr türk məsnəvi şeirində səciyyəvi hal alaraq ənənəyə çevrilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, belə "daxili tərcümə" Nizamidən əvvəlki farsdilli ədəbiyyatda da geniş yayılaraq xüsusilə qəsidə şeirində ərəb dilində yaranan nümunələrdən edilən iqtibas-tərcümələrdə də aydın duyulur.

Təsədüfi deyildir ki, Nizami öz fəxriyyəsinə şeir haqqında bəhs edərkən tərcümə sənətinə də toxunaraq

معانی بسیاقت پیوشد دگر سلب
بگردد نمط آن از چو علومى همه لغت
از چو دارد شعر که نمطى ترجمانى به رسد چه آید وی از نوشتن چه
بگردد زبان آن
(19,182)

(Əgər bütün başqa elmlərin dil tərzini dəyişərsə o başqa paltar geyər, məzmununa isə bir xələl gəlməz, şeirin dilinin tərzini dəyişsən o nə yazıya nə də tərcüməyə gələr).
-deyir.

Bu isə bədii yaradıcılıqda tərcümənin hələ Nizamiyə qədər də müəyyən inkişaf yolu keçdiyini Nizami və klassik türk sənətkarlarının daima diqqət mərkəzində olduğunu aydın göstərir.

Bu da məlumdur ki, Nizami irsi təkcə türk dilli xalqların deyil, fars, tacik, hind, kürd və başqa Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına da qüvvətli təsir göstərmişdir.

Şairin ənənələrini davam etdirən Şərq sənətkarları onun əsərlərinin məzmunundan da faydalanmış, bəzi parça və epizodları iqtibas etməklə sələflərinə yaxınlaşmışlar. Ancaq bu farsdilli şairlərin əsərlərində “iqtibasla yazılmış”, “məzmun oxşarlığı” kimi qəbul edilir. Türk ədəbiyyatında isə eyni vəziyyət “sərbəst tərcümə”, “yaradıcı şəkildə çevirmə” təsiri bağışlayır. Bu səbəbdəndir ki, orta əsrlər türk məsnəvi ədəbiyyatı tərcümə bolluğu ilə səciyyələnir. Nizami özü də Firdovsi “Şahnamə”sində artıq əksini tapan təsviri zəruri səhnələrə yer verməyin qaçılmazlığını etiraf edərək hatifin dili ilə deyir:

سفت سوراخ دو درنشايد در که گفت پيشينه دانای آنچه مگوی
ناگزير بود گفتن باز از که گير اندیشه گذرهای در مگر

(14, 921)

(Keçmiş müdrikin dediklərini demə ki, incidə iki deşik açmaq yaramaz. Ancaq fikri fikrə bağlayan keçidlərdə yenidən deyilməsi qaçılmaz olanlardan başqa)

Belə daxili tərcümənin təsadüfi olmamasını əsərlərində sələflərinin misralarını türkcəyə çevirən türk şairlərinin öz qeydləri də təsdiq edir. Məsələn XVI əsr Azərbaycan şairi Xəlifə “Leyli və Məcnun”unda ənənəvi mövzuya yenilik gətirməyin zəruriliyini bildirsə də bəzi tərcümə beytlərə yer verməyi də gərəksiz saymır

*Sahib kəram oldur ey nigu nam,
Kim eyləyə kəndü kəsbin inam.
Yoxsa nə hünərdir eldən almaq,
Hem yok yere öyle harc qılmaq.
Bu nazmda terceme ümuri.
...Bazı yerin eyledim mütercem,
Ta kalmaya asli kıssa mübhem...*

(10, 313)

Görkəmli türk alimi A.S.Ləvənd özünün “Arap, Fars və Türk edebiyatlarında “Leyli və Məcnun” hikayesi” kitabının Türk ədəbiyyatlarında yazılan “Leyli və Məcnun”lara həsr edilən bölməsində bu mövzuda poema qələmə alan türk şairlərini Nizami poemasından tərcümə yolu ilə bəhrələnərək yazılan bütöv parça və ayrı-ayrı beytlər üzərində xüsusi dayanaraq Nizami əsərlərinin qismən türk tərcümələri haqqında aydın təsəvvür yaratmağa çalışır. (10,103-313)

Tədqiqatda Nizami əsərindən əksini tapan bəzi beytlərin türk dilində yazılan “Leyli və Məcnun”ların əksəriyyətində tərcümə olunaraq işləndiyini görürük. Nümunə üçün görkəmli nizamişünas alim V.Dəstgirdi nəşrində İlhaqi hissədə verilən aşağıdakı beyti götürək:

خودکام کوست است کسی دیوانه نام نهی مرا چرا دیوانه
(17,229)

(Mənə niyə “divanə” adı qoyursan. Divanə o kəsdir ki, özünü sevsin).

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin əlyazmalarında yer alan bu beyt XV əsr türk şairi Ədirnəli Şahidinin əsərində belə tərcümə olunur:

*Beni divane diyü itme bednam,
Odur divane kim (ol) oldu xodkam.*

(10,118)

Həmin beyti XV əsrin digər şairi Həmdullah Həmdi bu şəkildə tərcümə edir:

*Bana sen gerçi divane didün nam,
Veli divane oldur ola xodkam.*

(10,175)

Əhməd Rizvanın əsərində

*Bana divane sen niçün kodun nam,
Ana divane derler k'ola xodkam.*

(10,193)

Nizami Leylinin təqdimində yazırdı:

لیلی نام و لیل چو گیسوش میلی هواش از دلی هر در
(14,512)

(Hər ürəkdə ona bir meyl var idi, hörüyü gecə kimi idi və adı Leyli (idi)).

Bu beyti H.Həmdü öz əsərində belə verir:

*Biri duxtərlərin xubiydi xeyli,
Saçının dalı leyli, namı Leyli.*

(10,16)

Şahidi yazır:

*Camalı matla'i ənvəri-Mevla,
Ruhi şəmü nəhar, namı Leyla.*

(10,152)

Əhməd Rizvanın əsərində isə beyt orijinala daha yaxın tərzdə öz əksini tapır:

*Çu hər qəlbin ana var idi meyli,
Konurdu ismi saçı bigi Leyli.*

(10,179)

Sevdayinin əsərində:

*Birinin adı idi Leyli,
Görən qılır idi ona meyli.*

Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq da olar. Belə daxili tərcümələrlə orta əsr türk məsnəvi ədəbiyyatında “Xəmsə” mövzularında yazılan digər poemalarda da qarşılaşmaq olur.

Nizami əsərlərindən tərcümə yolu ilə bəhrələnmək ənənəsi orta əsrlərdə “Xəmsə”dən kənar mövzularda yazılan məsnəvilərdə də özünü qabarıq göstərməkdədir. XIV əsr türk şairi Gülşəhri Fəridəddin Əttarın təsiri ilə yazdığı “Məntiqüttəyr” əsərində Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindən Xarəzm şahzadəsinin söylədiyi “Bışr və Məlixə” nağılını sərbəst şəkildə tərcümə edir. Gülşəhri bu əsərində Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən

بمیرد صد بروزی خوردن زیر نگیرد تب را کسی خوردن ز کم

(15,282)

(Az yeməkdən heç kəsi qızdırma tutmur. Çox yeməkdən gündə yüzü ölür)

-beytini də türk dilinə çevirərək əsərinə daxil edir.

*Az yiyen kişi qaçan sayru ola,
Çox yeməkdən gündə yüz kişi öle.*

(5,246)

Yenə həmin əsrdə yaşamış Tutmaçının “Gül və Xosrov” əsərində rastlaşdığımız

*Seni qamgin dileyen olmasın şad,
Harab olsun diyen bulmasın abad.* (10,187)

-beyti də “Xosrov və Şirin”dən tərcümədir.

نخواهد اوشادات آنکه باد غمی

نخواهد آبادت که آنکس خراب

(14,90)

(Səni şad görmək istəməyən qəmli olsun. Kim ki sənin abad olmağını istəmir, xarab olsun.)

Türk şairlərinin tərcümələri həmişə eynilə olmasa da məzmunca Nizamini yada salır. Tutmaçı qeyd olunan əsərdə başqa bir yerdə də belə məzmunca tərcümələrə yol verir. Tutmaçının “Gül və Xosrov” əsərində oxuyuruq:

*Yüreklerindeki işk eyledi cuş,
Mey içmeden buları kıldı serxoş.
Biri xod işkile gitmişdi elden,
Birisi derde yar idi ezelden.
Birisi işkile mest olmuş idi,
Koyub akli tohidest olmuş idi.*

(10,203)

Bu sətirlər mənə və mündəricə etibarilə Nizaminin “Leyli və Məcnun”undan gətirilmiş aşağıdakı misralara çox yaxın olub bilavasitə onların təsirilə yazılmışdır.

بر دست نخورده قدھی یک کز

آندگرمست و خراب گشت این

آغوش در آمدن بر دست تا

هوش از شد آن و این شد دست از

(14,649-650)

(Əldə bir qədəhdən içmədən, bu xarab oldu və o birisi məst. Əllərini açmadan bu əldən düşdü, o biri huşdan getdi)

Kamal Paşazadənin “Yusif və Züleyxa”sında da Nizami yaradıcılığından bəhrələnmələr tərcümə təsiri bağışlayır. Şairin poemasında qarşılaşdığımız aşağıdakı misralar baxaq:

*Bu gerdun bir tərəzuye doserdür,
Birinde sengü, birinde güherdür.
Anınçun dehr-i pürefsun ü neyrenğ,
Gehi tartar güher, gahi virür seng.*

(7,50)

Bu beytlər Nizaminin “Yeddi Gözəl” əsərindən tərcümə edilmişdir.

Nizami yazır:

دو سراسر ترازوی کاسمانرا
رنگ دو جهان او ترازوی از

است گهر یکی در و سنگ یکی در
سنگ گه آورد (کف) بر سر گوهر گه

(14,710)

(Asımanın tərəzisinin iki başı var, birində daş, o birisində gövhərdir. Onun tərəzisindən bu iki rəngli cahan gah gövhər, gah da daş əldə edir.)

Bu baxımdan XIV əsrdə yaşamış Tacəddin Əhməd ibn İbrahim Əhmədi yaradıcılığı da səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əhmədi “Xəmsə” mövzusunda qələmə aldığı “İskəndərnamə” əsəri ilə yanaşı Səlmən Səcəvi təsiri ilə yazdığı “Cəmsid və Xurşid” əsərində də Nizami ənənələrini izləmiş, şairin əsərindən bütöv parça, beyt və misraları türk dilinə çevirməklə də faydalanmışdır. Şairin bu əsərindəki

*Şərab-i-ərgəvani idiben nuş,
Nəvayi-ərqənunə dutdular guş.*

(3,81)

-beyti Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən tərcümə edilmişdir.

میکرد نوش ارغوانی شراب میکرد گوش ارغوانی سماع

(14,192)

Əhmədi bu beytdə misraların yerini dəyişərək onu türk dilinə çevirir. Şair Nizaminin

گوش پیچیده یتیمان شک با هوش بیمار غریبان بذل

-beytini də “İskəndərnamə” əsərindən alaraq

*Qərib olanların bağı başıyçun,
Zayıf oğlanların gözü yaşıyçun.*

(3,108)

-şəklində türkcə işlədir.

Göründüyü kimi Əhmədi Nizaminin bu beytini hərfən tərcümə etmir. Ancaq bu misraları Əhmədiyə məxsus hesab etmək də olmaz. Onu şərti olaraq iqtibas-tərcümə adlandırmaq daha doğrudur.

Yaxud aşağıdakı beytə baxaq:

*Kapunda səngdür can, təngdür dil,
Ki, gövhərsən, sana səng oldu mənzil*

(3,272)

Bu beytdə də Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Şapurun daş sarayda dustaq qalmasından şikayətlənən Şirinə dediyi

سنگ در لعل باشد و لعلی تو که لنگ هم نیز آن هست عذر یک مگر

(Ancaq bir üzr var, o da naqisdir. Ki sən ləlsən, ləl də daşda olar)

-beytinin son misrasının eynilə çevrildiyini görürük.

Əhmədinin bu əsərində Nizami poemalarındakı bütöv parçaların sərbəst şəkildə tərcümələri ilə də rastlaşırıq. Əsərdə

*Fələklərin qamu mihrabıdır işk,
Seadet suyunun dolabıdır işk...*

(3,74)

-beytilə başlayan məhəbbət haqqındakı 20-yə qədər beyti əhatə edən bir parça belə tərcümələrdəndir. Hər iki parçanın tutuşdurulması orta əsr türk tərcümə ədəbiyyatının bu növü haqqında daha maraqlı bilgilər əldə etməyə imkan verir.

Yenə həmin əsərdən gətirilən aşağıdakı misralara diqqət yetirək. Əhmədi Cəmşidin yolda çeşmədə çimən Xurşidə rast gəldiyi səhnəni belə təsvir edir

*Orada gördü ki, bir çeşmə akar,
Ki, suyi ab-i Hızr idi ya Kevser.
Oturmuş ol suyun içində bir gül,
Gül üstündə tağılmış taze sünbül.
Əliyle saçıcaq başına su,
Kamer üstünə dökülirdi lülü.
Gözündən döke baran-i sehabı,
Didi bu mahdur, ol burc-i abi.
Semenber görmez idi şah yuzini,
Ki sünbül bağlamışdı nergesini.
Gidiben nergesindən enber-i ter,
Beraber şahı gördü ol semenber...*

(3,134)

Bu və bundan sonra gələn beytlər Nizami poemasında Xosrovun yolda çeşmədə çimən Şirini görməsi səhnəsinin eynilə tərcüməsidir. Əhmədi bu səhnəni Nizamidən götürərək bəzi əlavə və ixtisarlarla “Cəmşid və Xürşid”in məzmunu ilə uyuşdurulmuşdur.

مهیما ماه چون دید عروسی	ثریا بر مه آن جای باشد که
نشسته گل چون نیلگون آب در	بسته باناف نیلگون پرندی
دست از میانداخت آب فرق بر چو	بست می مروارید ماه بر فلک
سحابی باران دیده از فشاند	آبی برج در فمر شد طالع که
شاه نظاره از غافل سمنبر	راه نرگش بر بود بسته سنبلی که
مشکین ابر از برون آمد ماه چو	شیرین چشم آمد در بشاهنشاه

(14,219-220)

(Ay kimi bir gəlin gördü ki, onun yeri ulduza ucalmışdı. Gül kimi suda oturmuşdu, belinə göy örtü bağlamışdı. Əliylə başına su tökdükcə fəlak də aya mirvarilər bağlayırdı. Gözlərindən bulud kimi yağış yağdırır, su bürcündə doğan bir qəmər kimi parlayırdı. Səmənbər şahın nəzərlərindən qafil idi. Çünki sünbül nərgisini bağlamışdı. Elə ki, ay mişkin (qara) buluddan çıxdı, Şirinin gözü şahənşaha sataşdı.)

Əlbəttə, belə tərcümələrdə orijinaldan uzaqlaşma, təhrif halları da istisna olunmayıb. Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, poetik tərcümə olaraq orijinalı tam əks etdirməmək, bir beyti iki və daha artıq beytlə çevirmək orta əsr tərcümələrində məqbul hesab olunur.

Gətirilən misalların sayını daha çox göstərmək olar. Bütün bunlar Nizami yaradıcılığının türk ədəbiyyatında geniş yayılmasında belə daxili tərcümələrin mühüm rol oynadığını göstərir.

Daxili tərcümə orta əsrlər Türk ədəbiyyatında xüsusilə də əxlaqi-didaktik mövzularda yazılmış vahid süjet xətti olmayan məsnəvilərdə Türk şairlərinin sələflərinin əsərlərindəki hekayələrə yer verilməsində də özünü göstərir.

XIV əsrin tanınmış nümayəndələrindən olan Gülşəhri də özünün “Məntiqütteyr” əsərində Cəlaləddin Rumi ilə yanaşı Nizami poemalarındakı bəzi hekayələri türkcəyə çevirərək əsərinə daxil etmişdir. Akad. H.Araslı özünün “Gülşəhri və Gəncəli Nizami” məqaləsində şairi Nizaminin ilk mütərcimlərindən biri adlandıraraq, onun “Məntiqütteyr”indəki “Leyli və Məcnun”, “Bışnamə” hekayələrinin əsas məzmununu saxlayaraq onları sərbəst şəkildə bəzi əlavə və ixtisarlarla türk dilinə çevirdiyini qeyd edir (2). Belə tərcümə hekayələrə misal olaraq Əhmədinin “İskəndərnamə”sindəki “Tülki və boyaqçı küpü”, T.Yəhyanın “Şah u Gəda” əsərindən “Leyli və Məcnun” poemadakı bəzi səhnələrlə səsləşən təsvirlər, Əhmədinin “Cəmşid və Xürşid”, K.Paşazadənin “Yusif və Züleyxa” əsərlərində əksini tapan “Sövrəndnamə”lərdəki ayrı-ayrı beytləri də göstərmək olar.

XVI əsr türk şairi Güvəhinin xalq atalar sözləri didaktik hekayə və əxlaqi nəsihətlərdən ibarət olan “Pəndnamə” əsərində müəllif Nizami poemalarında farsca əksini tapan türk ifadə, deyim, məsəl və aforizmləri türk dilinə çevrildiyini görürük. Türk məsnəvi müəllifləri bəzən şairin ayrı-ayrı beytlərini tərcümə etmədən təzmün yolu ilə əsərlərinə daxil edirlər. Məsələn, “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin müəllifi Şeyx Qalib əsərində sələflərinin yolu ilə getmədiyini bildirərkən Nizaminin adını xüsusi qeyd edərək yazır:

*Tarzi selefə takaddüm ettim,
Bir başka lüğət tekellüm ettim.
Ben olmadım ol gürüha peyrev,
Uymuş bile Genceviye Hüsrev.*

*Billah bu özge maceradır,
Sen bakma ki, defter-i beladır.* (16)

Bununla belə şair fikrini Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərindən gətirilən aşağıdakı beyti təzmin etməklə əsaslandırır.

است کجائی ما متاعی که داند آشنائست شهر ز که آنکس

(14,503)

(Aşına şəhərindən olanlar bizim mətəimizin haradan olduğunu anlayarlar)

Türk məsnəvilərində fars dilli klassiklərin əsərlərindən edilmiş belə təzminlərə tez-tez rast gəlirik. Onu da qeyd edək ki, türk şairləri tanınmış ustad sənətkarların əsərlərinə müraciət etdikdə çox vaxt təzmin etdikləri əsərlərin müəlliflərinin adlarını xatırlayırlar. Doğrudur klassik poeziyanın dahi ustadlarından olan Məhəmməd Füzuli mövzunun çətinliyindən danışarkən Nizaminin eyni məqsədlə dediyi 3 beytini təzmin etməzdən əvvəl “Billah ki, nə xoş demiş Nizami, bu babda xətm edib kəlamı” beytində şairin adını xatırlayır.

Füzuli bu təzminində sələfinin adını çəksə də “Bəngü Badə” əsərində Nizaminin “Yeddi Gözəl” əsərindən etdiyi təzminə beytin müəllifi haqqında bir söz demir.

آورد میان در و رفت مطبخی آورد گمان در اندیشه چه هر

(4,252)

(Mətbəx xidmətçisi gedib gümana gələn hər şeyi gətirdi.)

Hər iki təzmin fars dilindədir.

Füzuli bu poemasında bəzi hallarda Nizami beytlərini əksər halda türkçəyə çevirərək iqtibas edir ki, bu da tərcümə kimi diqqətə çatır.

Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində əksini tapan:

*Mən böylə qılırdım etibarı,
Kim bunda olur könül qərarı.
Bundan dəxi yey məqam olmaz,
Zövqü bu yerin tamam olmaz.
Əmma çu sənindirur bu qoftar,
Kim dünyadan özgə axirət var.
Oldur ki, məqami-cavidandır,
Kami-dilu rahəti-rəvandır.
Qoftarına etiqaq qıldım,
Ol yaxşıraq olduğunu bildim.*

(20-21)

-beytləri məna və məzmun baxımından Nizaminin “İskəndərnamə” əsərindən aşağıdakı misralara çox yaxındır.

سرشت خرم و خوب چنین جهانی
خوبتر دگر نباشد خود این از
ما جای کن خوب روضه آن در
کس نه دانم خویش چاره من نه

(14,1195)

بهشت بر بقا شد چرا حوالت
...خوبتر آن گفתי خوبتر آن چو
ما رای از ناخوش نقش ببر
بس و دانی که کن چنان دانی تو

(Dünya belə gözəl və şən yaramışdır. (Bəs) niyə əbədilik behiştə həvalə olunub. (o) bundan yaxşı ola bilməz. Sən “o daha yaxşıdır” dedin (deməli) o yaxşıdır. O gözəl behiştə bizə yer ver. Fikrimizdən bütün pislikləri çıxart. Nə mən öz çarəmi bilirəm, nə də bir kəs bilir. Sən bilirsən bildiyin kimi elə.)

Gördüyümüz kimi hər iki şairdən gətirilən bu nümunələrin məzmunca yaxınlığı, onların maddi aləm, mənəvi dünya, axirət və.s ilə bağlı görüşlərinin uyarılığını əks etdirir. Füzuli sələfinin fəlsəfi düşüncələrini genişləndirməklə fərqlənir ki, bu özü orta əsrlər türk tərcümə ədəbiyyatından gələn səciyyəvi xüsusiyyət olub mətləbi daha ətraflı aydın təqdim etmək məqsədilə bağlıdır.

Başqa bir misal. Füzuli Məcnunun atasının ölümündən bəhs edən fəslə aşağıdakı yekun beytlə yekunlaşdırır.

*Xoş xaneyi eyşdur bu aləm,
Dərda ki, deyil əsası möhkəm.*

(4,170)

Bu beyt bizə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində müğənninin diliylə deyilmiş aşağıdakı misraları xatırladır.

جاودانه اساس باشد گرش زمانه کاخ شد کاخ خرم چه

(Həyat bağçası necə gözəl bağdır! Əgər xəzan küləyində qorunmuş olsaydı.)

Bu da maraqlıdır ki, Nizamidən edilən digər təzminlər kimi belə tərcümə beytlər tamamilə fərqli məzmun və məqsədlə şeirə gətirilir. Füzuli yazır:

*Vəhşi ilə vəhşi, teyr ilə teyr,
Həmcins ilə xoşdur eyləmək seyr.*

(4,165)

Nizamidə oxuyuruq:

باز با باز کبوتر با کبوتر پرواز هر جنس خود جنس با کند

(14,299)

(Hərə öz cinsindən olanla uçuş göyərçin göyərçinlə, şahin şahinlə)

Füzuli əsərlərində Nizami misralarının da tərcümədə geniş yer aldığını görürük. Füzulinin

*Sən cəhd eylə ki, yar ola səhl,
Çun yardır əhl, kardır səhl.*

(4,126)

Son misra Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindəki

است سهل او کار و اهل او یار اهلست او که ببخبر آن ز خواجه

(14,759)

(Xacə onun düşüncə əhli olmasından xəbərsiz idi. Onun dostu hal əhli, işi də asan idi) -ikinci misra tərcümə təsiri bağışlayır.

Yaxud Nizaminin oğlu Məhəmmədə nəsihətindən gətirilən beytə baxaq:

او احسن اوست اکذب که او فن در و مپیچ شعر در

(14,503)

(Şeir və onun həvəsinə meyl etmə ki, onun ən gözəli ən (böyük) yalanıdır)

Füzuli də “Leyli və Məcnun”da ananın dili ilə Məcnuna belə nəsihət edir:

*Şe'rə həvəs etmə kim yamandır,
Yaxşı desələr onu yalandır.*

(4,82)

Belə poetik çevrilmələrdən daha çox nümunə gətirə bilərik.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, orta əsrlər Türk məsnəvi şeirində geniş yer alan belə qismən tərkib tərcümələr orta əsr türk poeziyasında məqbul sayılaraq, xüsusilə məsnəvi şeirinə xas səciyyəvi cizgi kimi bu ədəbiyyatın əksər nümunələrində özünü göstərmişdir.

Türk epik şeirində bu qəbildən olan tərcümələrin çoxluğu ilk növbədə orta əsr məsnəvi ədəbiyyatında rəy mübahisələri doğurmuş, ümumiyyətlə tərcümə və belə daxili çevrilmələrə dair bir-birindən fərqli görüşlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Orta əsrlər türk şairlərinin əsərlərində tərcüməyə müraciət xüsusilə Nizami əsərlərindən tərcümə yolu ilə bəhrələnmə gah böyük məsuliyyət tələb edən şərəfli bir iş kimi qiymətləndirilmiş, gah da milli ədəbiyyatın dəyərsizliyinə dəlalət edən yaradıcılıq xüsusiyyəti kimi pislənmişdir.

“Xəmsə” müəllifi kimi tanıdığımız Yusif Sinan Behiştî öz poemasında zəmanə şahına xitab edərək “Tərcümə dəxi çox işdir, ey şah” - dediyi halda XVI əsr türk məsnəvi şeirinin digər tanınmış nümayəndəsi Lamii Çələbi dövrü üçün aktual əhəmiyyət kəsb edən tərcümə haqqında belə yazır:

*Eyləyüp bağı-selefdən mive duzd,
Istemek her nahelefdən eczü muzd.
Hiç olamı layik-ı ehl-i kemal,
Kande kendi qayretün iy bed hisal?
Sofrasına her hasun sunmaktan el,
Hubdur derdile destun ola şel.*

(8,80)

Tərcümə ilə bağlı belə kəskin fikirlər orta əsr türk “Xəmsə” müəllifi Taşlıcalı Yəhya'nın əsərlərində də özünü aydın göstərir. Yəhya bəy demək olar ki, “Xəmsə”sinə daxil bütün məsnəvilərində sələflərinə olan ehtiramını bildirməklə yanaşı əsərlərinin orijinal təbinin məhsulu olduğunu xüsusilə diqqətə çatdırır və yeri düşdükcə tərcüməyə müraciəti qeyri-məqbul hesab etdiyini açıq göstərirdi. Şairin “Gülşəni-ənvār”ında oxuyuruq:

*Ter düşərəm tərcümə idenlere,
Uğrularun yolına gidenlere.
Gelse haramiye nişani-zeval,
Müflis olanlardan ider celbi-mal.
Ben bu haramilere hiç uymadum,
Cimrilerin eskilerin saymadum.*

(8,85)

Onu da qeyd edək ki, türk divan şeirində belə mənfi münasibət bəzən ümumiyyətlə tərcüməyə qarşı ünvanlanır. Orta əsrlərdə yazıb-yaradan türk şairlərinin bir çoxu heç bir fərq qoymadan tərcüməyə müraciəti doğma söz sənətinə xəyanət, özgə malına göz tikmək, ariyəyə meyl göstərmək kimi yol verilməz hesab etmişlər.

Nəvizadə Ətai “Xəmsə”sinə daxil “Söhbətül-Əbkar” əsərində ədəbi ictimaiyyətin tərcümə ilə bağlı rəyini ifadə edərək

*Ehli-dil tercemedən ar eyler,
Ariyet sahibini xar eyler-*

(11,87)

-yazır.

Lakin bədii fikirdə olduğu kimi elmi-nəzəri ədəbiyyatda da tərcüməyə münasibət birmənalı mənfi olmamışdır. Hələ XVI əsrdə Lətif Qəstəmunli “Təzkirətüş-şüəra”sında zəmanə şairlərinin tərcümə, təzmin, iqtibas yolu ilə ustaq sənətkarların əsərlərindən faydalanmasından bəhs edərkən bir qisim şairlərin başqa sənətkarların əsərlərində gördükləri bir mənanı daha gözəl təzmin və iqtibas etmələrini zəmanəsində

məqbul hesab edildiyini bildirərək yazırdı: “Bir qismi dəxi ustadın nəzmində bir mənani görər, onu bir nöqtəyi-barikə alət mülahizə düşürər. Təbi pak və lətafəti idrak ilə ol məniden bir mənə dəxi xəyal edər və ol sənətdən bir sənət dəxi intiqal edər. Bu qisim şair məbdə kimi əqsan məzburədən övla, müxtərə kimi cümlədən əladır”. (15,32)

Müasir türk ədəbiyyatşünaslarından görkəmli alim A.S.Ləvənd türk tərcümə ədəbiyyatı ilə bağlı elmi mülahizələrində özünün şəxsi münasibətini aydın bildirməyərək “Kendilerine güvenen şairler tercemedən kaçınmışlar” söyləmişdir. Tanınmış türk araşdırıcısı Hüseyin Əyan da özünün “Divan edebiyatında “Xamse”ler” məqaləsində bu məsələyə toxunaraq “Ağızda dolaşan ve zehinleri bulandıran, Divan edebiyatımızı genellikle değersiz gibi göstermek isteyenler bir de tercümeden bahs ederler”-yazır ki, bu fikirlə heç cürə razılaşmaq olmaz. Müəllif bu sözlərlə tərcümə barədəki mənfi münasibətini göstərməklə kifayətlənmir, türk divan ədəbiyyatında tərcümənin geniş yer tutması faktını da inkar edir. Əslində isə tərcümə özü bədii yaradıcılıqdır. Həm də Nizami kimi nəhəng söz ustasının əsərlərini, beyt və misralarını türk dilinə çevirmək şərəfli və şərəfli olduğu qədər də məsuliyyətli bir işdir. Bunu təqlidçilik, oğurluq adlandırmaq qətiyyəni doğru olmaz. Hər hansı bədii bir nümunənin uğurlu tərcümə beylər, təzmin, iqtibasla zənginləşməsi onun müstəqil əsər olmasına elə bir xələl gətirmir. Orta əsr türk şairləri çox vaxt şərq ədəbiyyatının məşhur nümunələrini türkcə qələmə almaqla fars dilində yaranmış mənəvi sərvətlə türk oxucularını daha yaxından tanış etmək, türk şeir dilinin ifadə incəliklərini nümayiş etdirmək, fars dilində yaranmış mənəvi sərvətlə türk oxucularını daha yaxından tanış etmək məqsədi izləmişlər.

Bu baxımdan belə tərcümələr köklü ənənələrə malik türk ədəbiyyatında Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni nailiyyətlərinin milli zəmində əksi kimi mənalandırılır. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda “tərcümeyi-sirqət” (oğurluq tərcümə) adlanan daxili tərcüməyə müraciət görkəmli sənətkarların əsərlərindən təzmin-iqtibas yolu ilə bəhrələnmək həm də türk sənətkarlarının yaradıcılıq üfüqlərinin genişliyini, türk dilinin gözəl sənət nümunələri yaratmağa qadir şeir dili olduğunu sübuta yetirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ərəbşünas tədqiqatçı Ülkər Məmmədova bu problemin incəliklərini əsaslı şəkildə işıqlandıran “Şərq poeziyasında “Sariqa və onun növləri”” adlanan məqaləsində rus ərəbşünası A.B.Kudelin, ərəb alimi Hanna əl-Fəkuri, ibn Rəşidin tədqiqatına əsaslanaraq orta əsr şərq şeirində “Sariqa”nın müsbət mənada mənimsəmə kimi anlaşıldığını qeyd edir. (12)

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, orta əsrlər türk məsnəvi şeirində geniş yer alan belə qismən və tərkib tərcümələr poeziyada məqbul sayılmış, xüsusilə məsnəvi şeirinə xas müsbət bir xüsusiyyət kimi özünü göstərmişdir. Türk müəllifləri əvvəla Nizaminin tərifiyə xüsusi yer ayırmaqla onun sənətindən təsirləndiklərini fəxrlə qeyd etmiş, bəzən şairin adını çəkməsələr də onun ədəbi ictimaiyyətə yaxşı tanış beylərindən tərcümə yolu ilə bəhrələnmişlər.

Belə daxili tərcümələr orta əsr türk məsnəvi müəllifləri təkcə məzmun və fikri baxımdan deyil sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən də Nizami şeirindən geniş təsirləndiklərini göstərir. Nizami şeirinə müraciət orta əsrlərdə ənənə şəklini almış və türk tərcümə ədəbiyyatının bir növü olmaqla yanaşı türk müəlliflərinin öz böyük sələfləri ilə ideya-bədii bağlılıqlarını diqqətə çatdırır. Ədəbi-bədii əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edən belə tərcümələr türk epik şeirini məzmunca zənginləşdirərək onun poetik baxımdan təkmilləşməsinə də müəyyən təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərbi-məsəlləri // Azərbaycan SSR. EA-nın Xəbərləri. -Bakı, 1942. - №2.
2. Araslı H. Gülşehri və Genceli Nizami// Bilimsel Bildirileri. TTK Basımevi. - 1968.
3. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı.- Bakı: Elm,1980.
4. Ahmedî. “Cemşid ü Xurşid”. Mehmet Akalin. -Ankara: Sevinç matbaası, 1975.
5. Füzuli əsərləri. II c. /tərt. ed. :H.Araslı. -Bakı, 1958.
6. Gülşehri. “Mantıkütteyr”. A.S.Levend. TTK Basımevi. -Ankara, 1982.
7. Güvahi. “Pend-name”. Hazırlayan Mehmet Hengirmen. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. -Ankara, 1983.
8. Kemal Paşazade. “Yusif və Züleyxa”. Hazırlayan Dr.Mustafa Demirel. -Ankara, 1966.
9. Levend A.S. “Türk edebiyatı tarihi”. I c. TTK Basımevi. -Ankara, 1984.
10. Levend A.S. “Arap, Fars və Türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayesi” - Ankara, 1959.
11. Levend A.S. Tutmaçının “Gül ve Xosrev” mesnevisi, Bilimsel Bildirileri . -Ankara, 1966.
12. Nevizade Atayi. “Heft H’an” mesnevisi. Dr. Turqut Karacan - Ankara:Sevinç, 1974.
13. Ülkər Zakir qızı (Məmmədova). Şərq poeziyasında “Sarıqa” və onun növləri
14. İ 5-286 راز گنجینه یحیی تاشلیجالی خمسة 5182
15. ققنوس انتشارات تهران .گنجوی نظامی یوسف بن الیاس نظامی
16. 1314 سی مطبعه اقدام سعادت در اسلافدن آثار الطیفی تذکره لطیفی قسطنطنیولی
17. 1339 عامری مطبعه استانبول عشق و حسن غالب شیخ
18. 1330 ارمان انتشارات تهران .دستگردی وحید ارمان و یادگار مجنون و لیلی گنجوی نظامی
19. 1316 ارمان انتشارات تهران .دستگردی وحید ارمان و یادگار هفتم دفتر گنجوی گنجینه

Нушаба Араслы,

доктор наук по филологии, профессор

ЦИТАТЫ ОТ НИЗАМИ В ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Резюме

Наследие Низами, оказав большое влияние на средневековую турецкую переводческую литературу, сыграло значительную роль и в её обогащении, с точки зрения и жанрового разнообразия. Поэмы Низами, ещё начиная с XIV века, переводились на тюркские языки. Средневековые авторы жанра «Хамса», а также поэты, обращавшиеся к темам Низами, в определённой степени, выступали и как переводчики, включали переведённые на тюркский язык некоторые хекаяты, целые отрывки и отдельные бейты из произведений Низами в свои собственные литературные произведения. Такие представители литературы жанра месневи, как Гюльшари, Тутмачи и другие, творя свои произведения и в других жанрах, помимо жанра «Хамса», также обогатили их переводами, почерпнутыми из поэм Низами. В средневековой турецкой литературно-теоретической мысли выдвигались различные соображения, связанные с подобными частичными и внутренними переводами из поэм Низами. В статье выражается отношение к различным полемическим дискуссиям и критическим взглядам турецких

литературоведов, связанным с проблемой переводов в средневековых тюркских месневи. Также, через близкое ознакомление широкой читательской аудитории с творчеством Низами, представленном в свете внутренних переводов, извлечённых из произведений средневековых тюркских авторов жанра месневи, раскрывается основное направление мысли и значение поэтического обогащения средневековой поэзии жанра месневи.

Nushabe Arash,
doctor of philology, professor

QUOTATIONS BY NIZAMI IN TURKISH POETRY OF THE MIDDLE AGES

Summary

Nizami heritage also played a significant role in the enrichment of the medieval turkic translation literature in terms of its types by having an impact on it. Poems of the poet had been translated into turkic languages starting from the 14th century, medieval turkic authors of “Khamse”, as well as poets referring to Nizami’s themes acted as interpreters to a certain extent, and translating certain stories, entire parts and separate couplets into Turkic language included them into their works. Representatives of the medieval mesnevi (couplet) literature Gulshahr, Ahmad, Tutmach and others benefited from Nizami’s poems via translation also in their works written about themes besides “Khamse”. Various views on medieval turkic literary-theoretical opinion have been put forward regarding partial and domestic translations from Nizami’s poems. The article represents the attitude towards different feedback and criticism by contemporary turkish literary critics regarding the translation in the medieval turkic mesnevi (couplet) poem, introduces wide mass of readers of such domestic translations closely with Nizami’s creative work in the light of examples taken from the works of medieval turkic mesnevi writers, as well as discloses the importance in the enrichment of medieval mesnevi (couplet) poem from the intellectual and poetic point of view.